

16. Yüzyıl'da Osmanlı Devleti'nin Çerkesya ile İlişkileri ve Osmanlı-Çerkes Sınırı

Abidin İnci*

Özet

Kuzeybatı Kafkasya'nın Azak ve Karadeniz kıyıları ile bu kıyılara yakın step ve dağlık bölge Çerkesya olarak adlandırılmıştır. Çerkesya sahillerinde tarih boyunca Yunanlılar, Bizanslılar ve Cenevizliler koloniler kurmuş, bölgenin kaynaklarını Akdeniz pazarına aktarmışlardır. Kırım Hanlığı'nı idaresi altına alan Osmanlı Devleti, Karadeniz'in kuzeyindeki Çerkes kıyılarını da ele geçirerek buralarda kurulmuş Ceneviz kolonilerini kontrol altına almıştır. Fiili hâkimiyetini bu alanla sınırlı tutan Osmanlı Devleti, 16. Yüzyıl'da ihtiyaç duyduğu kölelerin büyük kısmını Kırım Hanlığı vasıtasıyla Çerkesya'ya düzenlediği köle akınlarıyla sağlamıştır. Yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nin Çerkesya'daki fiili hâkimiyet alanı Taman ve çevresiyle sınırlı kalsa da, tüm Çerkes topraklarına hâkim olduğu iddiasında bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Çerkes, Osmanlı, Kırım, Sınır, Köle Ticareti

The Relations between the Ottoman State and Circassia in the 16th Century and the Ottoman-Circassian Border

Abstract

The Azov and Black Sea shores of the Northwest Caucasus, where the Circassians live, and the steppes and mountainous region close to these shores is called Circassia. Throughout history, Greeks, Byzantines and Genoese have formed colonies on the shores of Circassia and transferred the region's resources to the Mediterranean market. The Ottoman Empire took under its rule the Crimean Khanate, seized the shores of Circassia in the north of the Black Sea and also took the Genoese colonies established here under control. Effectively limiting her sovereignty to this area, in the 16th century, the Ottoman Empire provided most of the slaves it needed through the Crimean Khanate through its slave raids to Circassia. In the second half of the century, the Ottoman Empire adopted the understanding that they

* Abidin İnci – Araştırmacı-yazar, Kayseri. E-mail: atoinci@gmail.com
(Gönderim / Received: 30.10.2019; Yayın kabul / Accepted: 29.11.2019)

dominate all of Circassia despite the fact that their actual sovereignty in Circassia did not change but remained limited to Taman and its surrounding.

Keywords: *Circassian, Ottoman, Crimean, Border, Slave Trade*

Giriş

Günümüz tarih literatüründe daha çok Çerkesya olarak adlandırılan, Kuzeybatı Kafkasya'nın Azak ve Karadeniz kıyıları ile Terek nehrinin Sunja nehriyle birleştiği yere kadar uzanan bölge Osmanlı belgelerinde "Çerakise", "Çerkes Vilayeti" veya "Çerkezistan" olarak anılır (Bala 375) (Blaramberg 35). Çerkesya sınırlarının tarihsel süreç içinde değişiklik gösterdiği bilinmektedir, dolayısıyla farklı kaynaklarda farklı tanımlar yapıldığı görülebilir. Ruysbroeckli Willem 1253-1255 yılları arasında Taman adasının ötesinde, Kafkas dağlarının yamaçlarında Hıristiyan olan ve hala Tatarlara direnen Çerkeslerin yaşadığını söyler (Willem 80, 124). Kırım Hanlığı tarihine ait önemli bir eserde Çerkeslerin bir zamanlar İdil (Volga) nehrinin diğer tarafını dahi işgal ettikleri söylenir. Sonraları Çerkes ülkesinin sınırları küçülmüş, Don nehrinin başından Ejderhan tarafındaki bazı dağlarla, Terek kalesiyle Ejderhan (Astarhan) arasındaki büyük bataklığın yarısı ile sınırlanmıştır (İbrahim-Efendi 19). İtalyan gezgin Giorgio Interiano ise Çerkeslerin Don'dan Kemer boğazına kadar Azak Denizi'nin bütün doğu kıyılarını işgal ettiklerini yazar (Interiano 12). 15. Yüzyıl'ın son çeyreğinde Kuzey Kafkasya kıyılarını ele geçiren Osmanlı Devleti'nin Çerkesya'daki örgütlülüğünün amacını ve Çerkeslerle ilişkilerini belirleyen temel faktör, Çerkesya coğrafyasında ihtiyaç duyduğu insan kaynağının Karadeniz ticari ağına taşınması olmuştur. Her ne kadar Osmanlı Devleti Çerkesya'da nüfuzunu büyük ölçüde Kırım atlıları sayesinde sağlamış olsa da, 16. Yüzyıl'da buraya yapılan köle akınlarına karar veren ve organize eden güç Osmanlı Devleti'dir. Osmanlı kendinden önceki kolonyal güçler gibi Çerkesya'daki fiili örgütlülüğünü kıyılarla sınırlı tutmuş, ülke içlerinde ise değişen koşullara göre göreceli bir sınır ve hâkimiyet anlayışı oluşturmuştur. Bu çerçevede makalede Osmanlı öncesi Çerkes coğrafyasındaki duruma kısaca değinilerek, Osmanlı örgütlenmesinin bu topraklardaki şekli ve amacı, Kırım-Osmanlı askeri gücünün ne amaçla ve şekilde Çerkesya'da harekete geçirildiği ortaya konmaya çalışılacaktır.

Ardından Taman örneğinden yola çıkarak “sınır”ın nasıl oluştuğu ve işlediği, son bölümde ise yüzyılın ikinci yarısında bölgedeki güç ilişkilerinin değişimi sonucu Osmanlı Devleti'nin sınır tasavvurunda yaşanan değişim ele alınacaktır.

Osmanlı Öncesi Çerkesya'da Durum

Altınordu hanlarının iktidar mücadeleleri sırasında Çerkesya'yı bir sığınma yeri, Çerkesleri de asker ve köle kaynağı olarak kullandıklarına dair bilgiler vardır. Babası Altınordu hanlığı için mücadele verdiği yıllarda henüz çocuk olan Özbek Han, yakınları tarafından Çerkes dağlarına kaçırılmış, böylece hayatta kalmayı başarmıştı (Hacı 49). Yakubovski'nin aktardığına göre, Al-Omari Özbek Han Altınordu Devleti'nin başına geçtikten sonra Çerkes, Rus, Macar ve As askerlerini yenmiş ve bu kabilelerin çocuklarını tacirlere satmıştır (Yakubovskiy 68). 1380 yılında Kulikova'da Moskova prensi Dimitri'ye yenilen ve ordusu dağılan Mamay'a danışmanları, varlığını ve mülkünü kullanarak Frenkleri, Çerkesleri ve Asları tutarak yeniden büyük bir ordu kurabileceğini söylemişlerdi (Yakubovskiy 128). 1391 yılında Timur'un Toktamış'a karşı yaptığı seferde Toktamış'ın ordusu “Ruslardan, Çerkezlerden, Bulgarlardan, Kıpçaklardan, Alanlardan, Kırım'da Kefe ve Azak ahalisinden” oluşuyordu (Yakubovskiy 132-133).

15. Yüzyıl'da Altınordu Devleti'nin dağılma sürecine girmesinin ardından Kazan (1438-1552), Astarhan (1446-1554) ve Kırım (1420-1783) olmak üzere üç yeni hanlık kuruldu. 16. Yüzyıl'a gelinceye kadar istikrarlı bir siyasi yapıları olmayan bu hanlıkların kesin sınırları da yoktu. Kendi aralarında mücadele eden hanlıklar Rus ve Çerkes topraklarına da saldırıyordu (Gökbilgin 5). Yeni hanlıklar içinde en güçlü görünen Kırım Hanlığı, kuruluşundan itibaren Kırım yarımadasında siyasi istikrar sağlayamadığı gibi, kıyı ticaretini de Cenevizlilerin elinden alamadı (Magoçsı 45). Ancak hanlıklar arasındaki çatışmalar sırasında Çerkeslerin güvenli bir sığınma ve saklanma imkânı veren Kafkas dağlarının eteklerinden ne kadar uzaklaştıkları, Kuban ve Terek ötesindeki açık bozkırlara ne ölçüde yayıldıkları belirsizdir.

Kırım Hanlığı, Karadeniz'de “Osmanlı çağından” önceki 1466-1478 yılları arasında istikrarsızlık dönemine girmişti (Ürekli 14, 15). 1453

gibi erken bir tarihte ilk Kırım hanı kabul edilen Hacı Giray'ın hâkimiyet alanı “Kırk yerde ve K(ı)rımda K(e)fedede ve Kirçde ve Tam(a)nda ve K(a)badada ve K(ı)pçakta ne kim m(e)nüm/m(i)nüm hükümüm yitken y(i)rde” olarak sıralanıyordu (Kurat, Altınordu ... 67, 75). Buna karşın Kırım yarımadası dışında, Hacı Giray'ın sayılan yerlerdeki hâkimiyet iddiasının bir karşılığı bulunmuyordu. Geniş Deşt-i Kıpçak bozkırlarında Kırım Hanlığı'na ait sınırlar belli olmadığı gibi, Kefe şehri, Kerç boğazı Çerkes kıyılarındaki Taman ve Koba (Kopa) Ceneviz kolonilerine ait şehir ve iskelelerdi.

Bu yüzyılda İtalyan şehir devletleri Ege Denizi ve Karadeniz dışında Mısır, Suriye, Filistin ve Kıbrıs'ta da ticaret kolonileri kurmuşlardı (Acıpınar 1). Özellikle Karadeniz'in ve Azak Denizi'nin Kafkasya kıyıları tamamen Cenevizlilerin elindeydi (Canbek 43). Azak ile Sohum arasındaki kıyı şeridinde Cenevizlilere ait 39 koloni, kasaba ve iskele bulunuyordu (Polovinkina 58). Akdeniz havzasının yoğun köle talebi Cenevizlilere büyük kârlar sağlamış, kuzeyin halkları için de hemen yanındaki zenginliği yağmalamak ve köle avcılığı yapmak önemli bir ekonomik faaliyet haline gelmişti. Kefe, Tana ve Sivastopol'de köle ticareti yapılan büyük pazarlar vardı. Kafkasya ve Kıpçak topraklarından toplanan köleleri Bizans'a ve o zaman Arapların hâkimiyetinde bulunan İspanya ile Mısır'a götüren Venedik ve Ceneviz tacirleri bu ticaretten büyük kârlar elde ediyorlardı (Canbek 47). 1290 yılında Memluklar Bizans İmparatorluğu'ndan Azak Denizi ve Don Nehri ağzındaki limanlardan köle taşıma izni aldı. 1431 yılında Sultan Baybars, Cenevizlilerle kendi adamlarının Kefe'den köle almasına izin veren bir anlaşma yaptı (Kanpolat ve Taymaz 35-44).

Osmanlılar 16. Yüzyıl'ın ortasında Kafkasya kıyılarına geldiklerinde kıyılarda özellikle köle ticareti sayesinde büyük kârlar sağlayan, iyi işleyen örgütlü ticari bir yapıyla, kıyıların ötesinde ise sınırları belirsiz, merkezi otoriteden uzak birçok toplulukla karşılaştılar.

Yeni Fâtihler, Eski Yöntemler

Osmanlılar 1453'te İstanbul'u alarak Kafkasya kıyılarında kolonileri bulunan Cenevizlilerin Akdeniz'le bağlantısını kesmiş olsalar da, 1454 yazı başlarında Sebastopolis'e (Sohum) yağma seferi düzenlemek dışında bir eylemde bulunmadılar (Kırzioğlu 6). Osmanlıların Ceneviz kolonilerini ortadan kaldırmaları ve Karadeniz ticaretini tamamen ele

geçirmeleri yirmi yıl sonra gerçekleşti. Akdeniz'de Venedik kolonilerini ele geçirdikten sonra Karadeniz kıyılarına yönelen Osmanlılar, 1475 yılında Gedik Ahmet Paşa komutasındaki donanmayla, dönemin tarihçilerinin deyişiyle “Karadeniz'in öte kenarı Çerkes'e varınca zapt ettiler” (Neşri 360). Aynı zamanda Osmanlı padişahları, kuzeydeki en etkin askeri güç olan Kırım Hanlığı'nı da kendilerine bağladılar. Böylelikle Osmanlı Devleti özellikle Çerkes Vilayeti'nde, Tatarların akınlarını ekonomik ve toplumsal üretiminin ihtiyacına göre yönlendirme imkânına kavuştu. Kuzey köle ticaretini tedarik aşamasından itibaren tekeline alan Osmanlı Devleti, kısa zamanda Kuzey Kafkasya kıyılarında Cenevizlilerin yerini aldı. Yeni hâkimler zenginliği en az maliyetli ve kolay şekilde ele geçirmeyi sağlayacak örgütlülükte karar kıldı; bu da Cenevizliler dönemindeki düzenin sürdürülmesi anlamına geliyordu.

“II. Mehmet Kefe şehri ve kalesini Cenevizlilerden aldıktan sonra Karadeniz ve Akdeniz tamamıyla Osmanlı Türk hâkimiyeti altına girmiş oldu. Bu defa, vaktiyle Cenevizlilerin elinde bulunan kale ve iskele şehirleri, stratejik ve ekonomik öneme sahip Kefe, Suğdak, Taman (Tamatarha, Matarha), Kerç boğazı ve bilhassa Don nehri ağzına yakın Azak kalesi (Tanais, Tana) Osmanlı hâkimiyetinin dayanak noktaları oldular. Kırım'ın iç kesimleri tamamen Kırım hanlarına bırakıldı ve sadece sahil boyunda, yani Kefe sancağında Osmanlı devlet nizamı uygulandı. Buralara beyler, ağalar, kadılar, dizdarlar, iskele eminleri tayin edilerek, yeniçeriler ve azaplar gönderilerek kalelerin muhafazası sağlandı” (Kurat, Türkiye ... 48).

Osmanlı çağındaki en önemli değişiklik, Akdeniz piyasasına sürülen tüm malların artık doğrudan İstanbul'a gönderiliyor olmasıydı. “Kırım'ı ve Dinyeper ile Astrahan arasındaki step kuşağını olduğu kadar Moskova dükalığını, Kazan'ı, Çerkezistan'ı ve Gürcistan'ı da kapsayan muazzam alanın besin ürünleri ve ham maddeleri, Kefe'den Osmanlı başkentine akıyordu. Büyük miktarda buğday, hayvani ürünler, tuzlanmış balık, bal ve balmumu gibi temel besinler ile deri ve postlar ve köleler, kuzey ihracatının esasını oluşturuyordu” (İnalçık 337-338). Osmanlı devleti ile sınır komşusu haline gelen Çerkesya, Osmanlı pazarına en yakın ve kolay ulaşılabilir köle tedarik merkezi haline gelmişti. 1485 yılından itibaren Bursa'da dokuma tezgâhlarında Çerkes kölelerin görünmeye başlaması, Çerkes kıyılarındaki Osmanlı

örgütlülüğünün kısa sürede amacına uygun şekilde işlemeye başladığını gösteriyordu (Sahillioğlu 90).

Sahib Giray Döneminde Çerkesya Seferleri

“Osmanlı İmparatorluğu’nda sadece devletin değil, çeşitli ekonomi kollarının da temelinde kölelik vardı. Bu talep, İstanbul ve Bursa gibi büyük kent merkezlerinde çok canlı bir köle piyasası yarattığı gibi, esir ve cariyelerin her zaman iyi kâr getirmesi sınır boylarındaki akıncı grupların yağma ve esir alma faaliyetleri için güçlü bir dürtü yaratıyordu. Ancak 16. Yüzyıl’ın ortalarından itibaren Osmanlılar, tam da iç piyasada köle talebinin arttığı sırada, batı sınırlarında artık sert direnişle karşılaşmaya başladılar. Bu nedenle köle temini Karadeniz’e kaydı ve esas olarak Kırım Tatarlarının eline geçti. Tatarlar Polonya’ya, Rusya’ya ve Çerkesya’ya karşı yağun köle akınlarına giriştiler. Öyle ki, köle ticareti Kırım ekonomisinin temeli haline geldi” (İnalçık 341-342).

16. Yüzyıl’ın ikinci çeyreğine gelindiğinde Çerkesya içlerine irili ufaklı birçok akın düzenleniyor ve Çerkesler her yıl belli sayıda köleyi Osmanlı padişahı ile Kırım hanına haraç olarak veriyordu (Karden 18) (Polovinkina 69). Ancak bu köle miktarı Osmanlı pazarının ihtiyacını karşılamaktan uzaktı ve Çerkesya’ya 1539, 1542 ve 1545 yıllarında olmak üzere, ilk ikisini bizzat Osmanlı Devleti’nin organize ettiği üç büyük köle seferi düzenlendi. Sahib Giray’ın vakanüvisi Remmal Hoca tarafından yazılan “Tarih-i Sahib Giray Han” bu seferleri ayrıntı olarak anlatan önemli bir kaynaktır (Remmal-Hoca). 1539 ve 1542’de yapılan Çerkes seferlerine karar veren, Kırım ordusuna ateşli silah ve lojistik sağlayan Osmanlı Devleti’ydi. İlk iki seferde de Kırım ordusu Osmanlı gemileriyle Kerç boğazından yine Osmanlı kazası olan Taman yarımadasına taşındı (Remmal-Hoca 36, 72). Temrük kalesinde kamp kuran Kırım ordusu buradan Kuban nehrinde kurulan köprülerle Çerkesya tarafına geçti (Remmal-Hoca 38, 76). Seferlerin ortak amacı Taman’a saldırıp Osmanlı mülküne zarar veren Çerkesleri cezalandırmak gibi görünmekle birlikte, asıl amacın Osmanlı-Kırım blokunun köle ihtiyacını karşılamak olduğu söylenebilir. 1542 seferinde Janeler, beyleri Kansavuk Osmanlı Devleti’nden sancak geliri almasına rağmen Kırım saldırılarından kurtulamadılar. Osmanlı Devleti’yle sınır komşusu ve yakın ilişkiler kurmuş olan Janelerden elli bin kişi esir edildi (Remmal-Hoca 72-82). Çerkesya’ya düzenlenen her

iki seferde ordunun büyüklüğü elde edilmesi muhtemel köle sayısına göre belirlenmişti. İlk sefere kırk bin Kırım atlısı katılmışken, ikinci seferde sayı yirmi binle sınırlı tutulmuştu (Remmal-Hoca 38, 72). 1539 yılında yapılan ilk sefere tüm Kırım reayası dâhil olurken, 1542 yılındaki ikinci seferde reaya ve yaşlı askerler orduya dâhil edilmemişti. 1545 seferi ise daha çok köle elde edebilmek amacıyla Çerkeslerin dağlardan düz ovalara indikleri hasat zamanına göre ayarlanmıştı. Sahib Giray hasat zamanını kaçırmamak için özel bir çaba harcayarak hızlı hareket etmişti (Remmal-Hoca 85).

Osmanlı toplarının ve tüfekli yeniçerilerin desteği Kırım atlılarına Çerkesler karşısında büyük bir üstünlük sağlıyordu. Sayı olarak da üstün Kırım atlılarına karşı Çerkeslerin başvurduğu yöntem ise seferleri önceden haber alarak dağlara çekilip hendek ve kazıklarla mevziler oluşturmak veya Kırım ordusunu hazırlıksız yakalayıp ani baskın yapmaktı. Kırım ordusuna karşı bu iki yöntem de kullanılmış, ancak ateşli silahlar karşısında başarılı olunamamıştı. 1542 yılında Janelerin yaptığı tahkimat bir saat içinde dağıtılmıştı (Remmal-Hoca 80). 1545 yılında Kabardey'e yapılan seferde Kırım ordusu, on bin kişilik Kabardey atlısını wagenburg taktiği* ile kısa sürede püskürtmüştü (Remmal-Hoca 91, 92).

1545 Kabardey seferinden öncesine ait olması muhtemel 31 Mart 1545 tarihli, Sahib Giray Han'a yazılan mühimme defterine kayıtlı hüküm, Çerkesler üzerine düzenlenecek bir sefer kararının nasıl alındığını ve Osmanlı Devleti ile Kırım Hanlığı'nın nasıl bir rol paylaşımında bulunduğunu gösteren önemli bir örnektir. Belgeden anlaşıldığına göre Sahib Giray, kendisine hüküm gönderilmeden önce İstanbul'a mektup yazarak, Çerkes meselelerini halletmek üzere olduğunu, ayrıca kuzeyde Nogay tehlikesi ortaya çıkmadan Çerkesler üzerine gitmek niyetinde olduğunu padişaha bildirmiştir. Bunun karşılığında merkezin cevabı günümüz Türkçesiyle şu şekildedir: Bu konuda tarafıma tefsiratlı bir şekilde arz olunanlar malum ve mefhum oldu. O yörelerin hem umumi hem de özel olarak her türlü ahvali tarafınızdan iyi bilinmektedir. Bu konuda tarafıma arz olunanlar için ne gerekiyorsa din ve devlete layık olarak yapılınsın. (Sahillioğlu 318).

* Wagenburg taktiği: Açık alan muharebelerinde at arabalarının zincirlerle bağlanarak çember ya da kare biçiminde savunma hattı oluşturulması.

Osmanlı-Çerkes Sınırı Olarak Taman

Kırım Hanlığı'nın Osmanlı'ya tabi olması ve Kuzey Kafkasya kıyılarının alınmasıyla birlikte Osmanlı padişahları kendilerini "Çerâkise ve Kabartıyân"nın da hâkimi olarak görmeye başladılar. Fakat Osmanlı'nın hâkimiyet alanı fiiliyatta Taman ve Azak çevresiyle sınırlıydı (Öztürk 101). 16. Yüzyıl itibarıyla bu sınırlar içerisinde imparatorluk nizamının korunması ve Çerkesya içlerinden kıyılara sorunsuz şekilde mal ve insan akışının sağlanması Osmanlı Devleti'nin Çerkesya politikasını belirleyen temel amaçtı. Çerkesya içlerine ilerlemenin ve onlarca savaşı topluluğun yaşadığı dağlık bir bölgede fiili olarak hâkimiyet kurmanın Osmanlı Devleti için ekonomik bir getirisi yoktu. Önemli olan köle akışıydı ve bu 16. Yüzyıl'da Kırım Tatarları tarafından sağlanıyordu. Sınırdaki sistemin güvenli işlemesi için gerekli asker ihtiyacı, sınıra yakın Çerkeslerden çeşitli gelirler karşılığında sağlanıyordu. Sınırın ötesinde kalan Çerkesler ise dar-ül harb olarak görülüyor, potansiyel köle kaynağı olarak Kırım atlılarına arz ediliyordu. Taman kazası, Osmanlı-Çerkes sınırının nasıl işlediğini ve Osmanlıların Çerkeslerle günlük hayatta nasıl ilişki kurduğunu anlamamız bakımından da önemli bir yere sahiptir.

Evliya Çelebi'nin "Ada-i Şahi derler ki 67 mil adadır. Üç tarafı Karadeniz'in Çoçka Boğazı sığlarıdır. Kible tarafı Heyhat Ovası'yla Çerkezistan arasından gelen Kuban Nehri kenarında altıgen şeklinde bir şirin ve mamur bir şehirdir" (Çelebi 594-595) diye tarif ettiği Taman yarımadası, 16. Yüzyıl'ın başında tipik bir Osmanlı kazası görünümündeydi. Taman merkezinde 1487 yılında Kefe sancakbeyi Cezeri Kasım Paşa tarafından yaptırılmış bir cami ve imarethane bulunuyordu (Neşri 387). 1529 yılına ait Kefe sancağı tahrir defterine göre, Taman merkezinde yirmi beş hane Müslüman, dokuz hane "Cema'at-i Çerkesan-i Gebran" diye tabir edilen Hıristiyan Çerkes ve üç hane Çerkes olmayan Hıristiyan aile olmak üzere otuz yedi aile yaşıyordu (Kırzioğlu 70). 1539 seferi sırasında Remmal Hoca, yarımadada Temrük civarında "evli dört yüz Çerkes"in yaşadığını söylüyordu (Remmal-Hoca 37). Taman ötesinde Çerkes sınırının fiili olarak nerede başladığını kestirmek güçtü. Evliya Çelebi'ye göre "Çerkezistan" hududunun başlangıcı Şuğake topraklarıydı (Güneş 21). Bir Osmanlı kanunnamesi hangi Çerkes boylarının esir edilemeyeceği ayrımını yaparken Taman'ın ötesindeki Çerkes sınırını

şu şekilde belirliyordu: “Ve taraf-ı Devlet-i Aliyye'den kazası tevcih olunan Taman kazâsında sâkin olan Çerkes tâ'ifesinin ki nihayeti Jane Çerkesine müntehidir. Bunlarda ahkâmı şer'îye fi'l cümle icrâ olunur. Bunlardan istirkak olunmaz. Jane'den Kabartayî Çerakesesine varıncaya kadar harbilerdir” (Hüseyin-Efendi 172).

Ada-i Şahi'nin etrafı eski Ceneviz kalesi Matrega'nın taşlarından yapılmış Taman kalesiyle çevriliydi. 16. Yüzyıl'ın ilk çeyreğinde yapılan Temrük, Kızıлтаş ve Adahun kaleleri birer karakol olarak Taman ve hinterlandını Çerkes saldırılarından koruyordu (Öztürk 108). Bununla birlikte Temrük, Sahib Giray'ın seferlerinde görüldüğü üzere Çerkesya içlerine yapılacak seferlerde Kırım ordusunun güzergâhında yer alıyor, kale Kırım ordusuna lojistik sağlıyordu (Remmal-Hoca 37, 76). 1520 yılında Taman kalesinde 68 mustahfız ve 61 azep, Temrük kalesinde 76 mustahfız ve 73 azep, Adahun kalesinde 30 mustahfız ve 30 azep bulunuyordu (Öztürk 178). Balkanlar'da 1460'larda ordunun sınır bölgelerindeki en önemli noktalarda görevli profesyonel asker sayısının 10'u geçmediği (Kasaba 55) düşünüldüğünde bu rakamlar oldukça yüksek sayılırdı. Taman'daki Osmanlı güvenlik sistemi kalelerle sınırlı değildi. Sınıra yakın Çerkes beyleri Osmanlı'dan aldıkları gelir karşılığında diğer Çerkes topluluklarının saldırılarına karşı Taman yarımadasını korumakla görevliydi. 1539 yılında Osmanlı Devleti'nden sancak geliri aldığı halde Taman'ı koruyamamakla suçlanan Jane beyi Kansavuk bilinen ilk örnekti (Remmal-Hoca 38). 1565 yılında Azak beyinin merkeze gönderdiği mektupta, “sancak geliri verilen Çerkes beylerinin tam bir itaat içinde olduğu, ancak Çalıkokoğulları denen tâifenin isyan halinde bulunduğu” bildiriliyordu (BOA 5-495).

16. Yüzyıl'da Osmanlılar Kuzey Kafkasya'nın batı ucunda önemli sayılabilecek bir askeri teşkilat oluşturmalarına rağmen, sınırın diğer tarafındaki Çerkesler Osmanlı topraklarına saldırılarda bulunabiliyorlardı. 1539 yılında Taman'a saldıran Çerkesler, Ümdetüttevarih'te yazdığına göre, “Aşağıra Çerkesi” ile birleşen Kabardeylerdi (Abdülgaffar 103). 1542 yılında Taman'a saldıran Kansavuk, Sahib Giray karşısında yenilince Kabardeylerle birleşerek bu kez Azak'a saldırmayı planlamıştı (Remmal-Hoca 84). 1559 yılında doğuda Beşdav bölgesinden gelen Çerkesler, Janelerle birleşerek Taman'ı basmışlardı (Öztürk 73). Bu saldırılar Kefe beyi tarafından

merkeze bildiriliyor, saldırılar karşısında ne gibi önlemlerin alınacağı veya hangi kuvvetlerin harekete geçirileceği merkezden alınan emirlere göre belirleniyordu.

Taman'daki Osmanlı kurumlarından biri de gümrüktü. Gümrüğün temel amacı köle ticaretinin sorunsuz şekilde işlemlerini sağlamaktı. "Köle ticaretinden alınan vergilerle gümrük resimleri, Osmanlı hazinesinin Kırım limanlarından sağladığı en önemli gelirdi ve 1520'de 1.310.000 akçayı ya da 21.000 düka altınını buluyordu " (İnalçık 389). Taman iskelesi de bu ticaretin önemli bir ayağıydı. Taman gümrüğü Çerkes kölelerin Osmanlı pazarındaki dolaşımını göz önüne alarak düzenlenmişti. 1529 tarihli "Kanunname-i Gümrük-i İskele-i Taman"da yazdığına göre, Kefe'den getirilen bir esir Taman iskelesinde satılırsa alıcıdan 34, satıcıdan 4 akçe olmak üzere toplam 38 akçe; esir "Çerkes Canibi"nden gelmişse ve Taman'da satılmışsa alıcıdan iki yüz akça vergi alınıyordu. "Ve dahi Çerkes'den biri esir edilmişse, esirin akrabaları onu Kefe'de ya da Kerç'te bularak, bedelini esir tacirine ödeyerek hür kılsalar dahi özgürlüğüne kavuşmuş Çerkes Taman üzerinden vatanına gitmeye kalkarsa gümrüğe 400 akçe geçiş bedeli ödemek zorundaydı." (Kırzioğlu 70). Benzer şekilde Osmanlı Devleti, bir öküzün veya bir Tatar atının Osmanlı toprağından "Çerkes Vilayeti"ne götürülmemesi için yüksek geçiş bedelleri belirliyordu (Öztürk 298).

Osmanlı pazarına köle olarak giren Çerkeslerin "darülharb" olup olmadığını belirlemek mümkün değildi. Osmanlı pazarının ihtiyaçları, Çerkes kabilelerinin Osmanlı Devleti ile kurduğu ilişkiler, Kırım Hanlığı'nın rutin yağma ve köle akınları gibi faktörler, hangi Çerkeslerin esir edildiğini veya edilebileceğini değişken hale getiriyordu. Yukarıda sözü edilen kanunname Janeler için "ahkâmı şer'îye fi'l cümle icrâ olunur" dese de, 1542 seferinde Kırım Hanı Osmanlı Devleti'nin kararı ve desteğiyle Jane Çerkeslerinden elli binini esir etmişti (Remmal-Hoca 80). 1565 yılında Jane beyi Mustafa'nın reayası "harbi kâfirler" tarafından çalınıp esirdir diye Osmanlı tacirlerine satılmak istenmişti (DAGM-6 353). 1574 yılında Çerkes Vilayeti'nde muhtemelen Osmanlı Devleti'nin koruması altında olan Bekeş, Kılıç ve Cantimur kabileleri kendilerine baskın düzenleyerek insanların esir eden Kırım hanını divana şikayet etmişlerdi (BOA 23-255). Aynı yıl İstanbul'a gelerek evlatlarının esir edildiği iddiasında

bulunanların davalarının görülmesi için Osmanlı Devleti bilgilerini güncelleme ihtiyacı duymuş, şikâyetle bulunan “Çerkes taifesinden” hangilerinin itaat edip hangilerinin itaat etmediğini Kefe beyinden sormuştu (DAGM-6 353).

Günlük hayatta da sınır durağan olmayıp, her iki taraftan nüfus akışı ve etkileşim söz konusuydu. Taman'da yaşayan Çerkesler Osmanlı tebaası olmanın yükümlülüklerinden kurtulmak için Çerkes Vilayeti'ne kaçabildiği gibi, tersi de söz konusu olabiliyordu. Geçirgen sınır Osmanlı reayası bir Çerkesi asiye dönüştürebilirken, darülharb olan bir Çerkesi de Osmanlı tebaası haline getirebiliyordu. Bu duruma ilişkin farklı örnekler Osmanlı belgelerinde yer almaktadır.

12 Temmuz 1539 tarihinde Kefe Mirlivası Halil Bey, Taman'da hali vakti yerinde Çerkeslerin ödemeleri gereken vergiler talep edildiğinde sürekli Çerkes Vilayeti'ne kaçmalarından şikâyet ediyordu (Kırzioğlu 72). 1565 yılında Taman'da hasımlarıyla çatışarak asayiş bozan bazı Çerkesler, mahkemeye çıkarılmak istendiğinde Çerkes Vilayeti'ndeki akrabalarının yanına kaçmışlardı. Devlet bu kaçakları akrabalarından istediğinde ise geri vermek yerine kaçaklarla birlikte Taman'daki hasımlarına saldırarak daha büyük asayiş problemlerine sebep olmuşlardı (DAGM-6 440-441). Yine aynı yıla ait başka bir belgeye göre, Taman'daki Çerkes beyleri Osmanlı yasaları yerine kendi geleneksel yasalarını uygulamak konusunda ısrarcıydılar; “Taman adasında sâkin olan Çerâkise tâ'ifesi âdet üzre” düzenli vergilerini ödemiş olmalarına rağmen, bazı Çerkes beyleri ve sipahilerinden bazıları Çerkes reayanın davalarını ve bazı mallarını zorla almıştı. Reaya mallarını geri istediğinde ise Çerkes beyleri bu malların kendi hakları olduğunu söylemişti (DAGM-5 564). 1575 yılında Kefe beyine gönderilen hükümde, Taman'da oturan Çerkes beylerinden ve sipahilerinden ahalinin çok zarar gördüğü ve Buzuk oğlu Mehmed isimli Çerkes beyinin askerle gelip reayayı esir ettiği bildiriliyordu (BOA 24-422).

1571 yılında Jane ahalisinden bazı Çerkes beyleri kırk haneyle birlikte Taman ovasına göçmek için izin istemişlerdi. Merkezden Kefe beyine ve Taman kadısına gönderilen hükümde, yerleştikleri yerde şeriata uydukları ve deftere göre vergi ödedikleri sürece kendilerine müdahale edilmemesi ve saldırılmaması, saldıran olursa da merkeze bildirilmesi emrediliyordu (BOA 10-83). Benzer içerikli başka bir

belgede Çerkes taifesinden Koçaş oğlu Sevilce adında birinin çocukları, akraba ve taallukatıyla İslam tarafına geçerken aman dilediğinden, kendisine, evlat ve taallukatına ve hayvanlarına zarar gelmemesi için Kazak ve Tatar beylerine karşı korunmaları isteniyordu (BOA 71-100).

Taman Ötesinde Sınır İnşası

16. Yüzyıl'ın ikinci yarısında meydana gelen iki önemli olay Osmanlı Devleti'nin Çerkesya sınırı tasavvurunun değişmesine neden oldu. Bunlardan ilki, Rusların güneye, Kafkasya'ya inerek Kabardey topraklarında kale yapma girişimi, ikincisi de 1578 yılında yeniden başlayan Osmanlı-İran savaşıydı.

Karadeniz'in kuzeyi ile ilgili öncü çalışmalarda bulunmuş iki önemli tarihçiden İnalçık, Osmanlı-Rus rekabetinin 15. Yüzyıl'ın ortasında İstanbul'un alınışıyla birlikte başladığını ileri sürerken, Akdes Nimet Kurat rekabetin İstanbul'un alınışından yaklaşık yüzyıl sonra, Rusların Terek kıyısında kale yapmasıyla başladığını belirtir. (Kurat, Türkiye ... 17). Ruslar 1567 yılında Sunja'nın Terek'e döküldüğü yerde bir kale inşa ettiler (Esadze 4) (Bilge 83). Osmanlı Devleti buna kayıtsız kalmadı ve Kabardey toprakları dâhil tüm Çerkesya'nın kendisine ait olduğunu iddia etti. 1570 yılında İstanbul'da bulunan İvan Novosilytsev'in elçilik raporlarında, kendisiyle Mehmet Paşa arasında geçen diyalog Osmanlı Devleti ve Rus Çarlığı'nın Çerkesya'daki sınır algısını göstermesi açısından ilginçtir. "Paşa dedi: "Çerkeslerin, Kumukların ve Şamhalların toprakları bizim hükümdarımızın topraklarıdır ve orada bizim dinimiz hâkimdir. Ve bizim hükümdarımız geçen sene Terek'te kurulan şehri görmeleri için kendi adamlarını bölgeye gönderdi." İvan dedi: "Kabarda'dan Beslan'a kadar uzaklık 500 versttir. Ve bu topraklar sizin hükümdarınıza hizmet eden Çerkeslerden çok uzak kalmaktadır. Şimdi Terek'teki şehrin olduğu toprakları da Temrük'den başka kimse elinde bulundurmamıştır." (Kamalov 61). Osmanlı Devleti Rusya'dan önce herhangi bir güce karşı Çerkesya'da hâkimiyet alanını belirlemek durumunda kalmamıştı. Taman'ın ötesindeki Çerkeslerle kurulan ilişkilerde, sefer sırasında hangi Çerkes kabilelerine saldırılıp saldırmayacağına göre değişkenlik gösteren belirsiz ve keyfi bir sınır anlayışı vardı. Oysa şimdi Osmanlı Devleti, Rus Çarlığı'na karşı Kabardey dahil olmak üzere tüm

Çerkesya'nın kendi hâkimiyet alanında olduğu iddiasıyla bir sınır tahayyülü ortaya koyuyordu. Bu iddiası doğrultusunda Terek'teki kalenin yıkılmasını, içindeki malzemelerin de Rus Çarlığı'na ait Astarhan kalesine götürülmesini sağladı (BOA 16-3).

Osmanlı Devleti'nin sınır belirlemesi bakımından ikinci önemli hamlesi, Kabardey bölgesine bir sancak beyi atmasıydı. 1573 yılına ait bir belgeye göre Çerkes soylularından Mehmet Bey "Kabartay sancak beyi" olarak atandı (BOA 23-130). Osmanlı Devleti'nin bu girişimle Kabardey'de fiili bir yönetim mi kurmak istediği, yoksa bunun temsili bir görev mi olduğu yoruma açıktır. Osmanlı Devleti'nin sınır anlayışını değiştiren diğer önemli olay ise 1578 yılında İran'la savaşın başlamasıdır. Osmanlı Devleti 1569'da kanal harekâtıyla Karadeniz'in kuzeyinden İran'a bir ikmal yolu oluşturmak için başarısız bir girişimde bulunmuştu. Bu başarısızlığa rağmen Osmanlılar, İran'la savaşın yeniden başlaması üzerine Kuban ve Terek hattı boyunca Çerkesya üzerinden bir ikmal yolu oluşturma ve Taman'dan başlayarak, Kabardey'e kadar olan Çerkes topluluklarını da savaşta kullanma yoluna gittiler. Savaşın başladığı 1578 yılında Kefe'den Şirvan'a kadar olan yol boyunca "Mabeyn'de vaki olan Çerakise ve Abaza beylerine" hitaben bir hüküm gönderilerek Kırım ordusuna "zahire ve saire hususlarında muavenet edilmesi" isteniyordu (BOA 32-318). Aynı tarihte Taman'da sancak geliri alan "Çerakise" beylerine yazılarak, emirleri altında olan askerlerle Adil Giray Sultan komutasındaki Tatar askerine katılarak Şirvan üzerine hareket etmeleri isteniyordu (BOA 32-313).

Daha önce Çerkeslerle Kefe beyi ve Kırım hanı üzerinden ilişki kuran Osmanlı Devleti, artık hem birçok Çerkes beyiyle doğrudan iletişime geçiyor, hem de sadece Taman ve çevresiyle sınırlı kalmadan daha doğudaki Çerkeslerle de ilişki kuruyordu. Bunun yanında, Taman ve çevresini korumakla görevli Çerkes beyleri, devletten aldıkları gelire karşılık olarak İran savaşına gönderiliyordu. 1586 yılında "Çerakise'den Taman beylerine" hitaben yazılan ve Demirkapı'ya (Derbent) askerin hazinesinin gönderilmesiyle ilgili hükmün birer sureti Jane beyi Mehmet Bey'e, Baradak Bey'e, Kemirgöylü beyi Subuh Bey'e, Kemirgöylü beyi Sürvez Bey'e, Beslenay Beyi Zorbey Bey'e, Kabartay Beyi Kaplan Bey'e, Kanari beyi Soluh Bey'e ve Kumuk beylerine gönderilmişti (BDA 29).

Osmanlı Devleti Çerkes topraklarından geçerek İran'a giden yol üzerinde bir kale yapılmasını planladı. Taman'ın ötesinde bir kale yapmak, Osmanlı sınırını Kuban ve Terek boyunca doğuya doğru, Çerkesya içlerine taşımak anlamına geliyordu. Çerkes beylerinden Behram Bey'e Çerkes içinde Şirvan yolu üzerinde kale yapmak şartıyla sancak verilmiş, fakat Kırım hanının mektup yazarak Behram Bey'in sancağa liyakatı olmadığını ve yapacağı kalenin faydasız olacağını bildirmesi üzerine bu girişimden vazgeçilmişti (BOA d 43-480, 43-506). Çerkesya 16. Yüzyıl'da askeri ve jeopolitik bakımdan önem kazanmasına rağmen Osmanlı- Çerkes sınırı değişmedi. Klasik Osmanlı örgütlülüğü fiili olarak Taman kazası ile sınırlı kaldı. Taman ve çevresinde asker ve üretici güç olarak Osmanlı sistemine dahil edilen ve Osmanlı alanına yerleşen Çerkesler Osmanlı tebaası haline gelirken, Taman ötesindeki Çerkesler, hukuksal olarak darülharb olarak görülme devam edildiler.

Sonuç

Osmanlı Devleti için Çerkesya 16. Yüzyıl'ın ilk yarısında Karadeniz ticaretinin bir parçası olarak görülüyordu. Pazara mal ve köle sağlayan ekonomik olarak kârlı bir coğrafya olan Çerkesya, zamanla Rus Çarlığı'nın sahaya inmesi ve İran'la savaşın yeniden başlamasıyla Osmanlı Devleti için stratejik öneme sahip bir bölge haline geldi. Önceleri Çerkesya'daki örgütlülüğünü tamamen ekonomik kârlılığa göre düzenleyen Osmanlı Devleti fiili hâkimiyet alanını kıyı şeridiyle sınırlı tuttu. Yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nin bölgede sınır anlayışı değişti, kıyılardan başlayarak Hazar'a kadar tüm Kafkasya'yı hâkimiyet alanında görmeye başladı. Taman ve çevresini korumak için Çerkes beyleriyle geliştirdiği ilişkileri genişleterek, daha çok Çerkes beyiyle doğrudan ilişki kurdu ve etki alanını kıyı şeridinden ülke içlerine doğru ilerletmeye başladı. Bununla birlikte, yüzyılın tamamı boyunca Kırım Hanlığı Osmanlı'nın Çerkesya üzerinde etkinliğini sağlayan önemli bir askeri güç oldu. Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı ortak çıkarları doğrultusunda Çerkesya üzerine birçok sefer gerçekleştirdi ve bu coğrafyanın kaynaklarını paylaştı. Sonraki yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin Çerkesya'da fiili hâkimiyet alanında ve sınır tahayyülünde bir değişiklik olmadı. Osmanlı etkisi kıyılardan Çerkesya içlerine son derece yavaş ve sınırlı bir şekilde girebildi. 19.

Yüzyıl'ın başında ülkeyi tamamen terk ettiklerinde Osmanlılardan geriye Tamam ve çevresindeki birkaç kaleyle kıyılarda kaçak olarak yürütülen köle ticaretinden başka bir şey kalmamıştı.

Kaynakça

- Divân-ı Hümayun Mühimme Defterleri
BOA. A. DVNSMHH.d 10-83.
BOA. A. DVNSMHH.d 16-3.
BOA. A. DVNSMHH.d 23-130
BOA. A. DVNSMHH.d 23- 255.
BOA. A. DVNSMHH.d 24-422.
BOA. A. DVNSMHH.d 5-495.
BOA. A. DVNSMHH.d 32-313.
BOA. A. DVNSMHH.d 32-318.
BOA. A. DVNSMHH.d 43-480, 43- 506.
BOA. A. DVNSMHH.d 71-100.
DAGM 5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566) Özel Transkripsiyon Ve İndeks. Ankara, 1994.
DAGM 6 Numaralı Mühimme Defteri I (972/1564-1565) Özel Transkripsiyon Ve İndeks I. Ankara, 1995.
- Abdülgaıffar, K. (Hicri 1343). *Umdettüttevarih*. İstanbul.
Acıpinar, M. (2016). *Osmanlı İmparatorluğu ve Floransa*. Ankara.
Bala, M. (2011). İslam Ansiklopedisi. *Çerkesler, III*. Eskişehir .
BDA (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü) (2013), *Osmanlı Belgelerinde Kırım Hanlığı*. İstanbul.
Bilge, S. M. (2012). *Osmanlı Çağında Kafkasya 1454-1829*. İstanbul.
Blaramberg, Y. F. (2017). *Kafkasya - Tarihi, Topoğrafik, İstatistik, Etnografik ve Askeri Tasviri*. Ankara: Kafdav.
Canbek, A. (1978). *Kafkasya'nın Ticaret Tarihi – Eski Çağlardan XVII. Yüzyıla Kadar* -. Ankara.
Çelebi, E. (2011). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi - 7. Kitap*. İstanbul.
Esadze, S. (1999). *Çerkesya'nın Ruslar Tarafından İşgali*. (Çev. M. Papşu) Ankara: Kafdav.
Gökbilgin, Ö. (1973). *1532- 1577 Yılları Arasında Kırım Hanlığı'nın Siyasi Durumu*. Ankara.
Güneş, M. (1969). *Evliya Çelebi ve Haşim Efendi'nin Çerkezistan Notları*. İstanbul.

- Hacı, Ö. (2009). *Çengiz-Nâme*. Ankara.
- Hüseyin Efendi, H. (1998). *Telhîsü'l Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*. Ankara.
- İbrahim-Efendi, K. (2005). *Tarih-i Tatar Han ve Dağıstan ve Moskov ve Deşti Kıpçak Ülkelerindedir*. Eskişehir.
- İnalçık, H. (2009). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I*. İstanbul.
- Interiano, G. (2017). *Çerkesya Seyehatnamesi*. Susurluk: Kafkasya Yayınları.
- Kamalov, İ. (2011). *Rus Elçi Raporlarında Astarhan Seferi*. Ankara.
- Kanpolat, H., & Taymaz, E. (1990, Temmuz). Kafkas-Osmanlı İlişkileri ve Köle Ticareti. *Tarih ve Toplum*, 14(79).
- Karden, K. (1997). *Kabardey pşı kudamehem ya thide (Kabardey Prenslerinin Tarihi)*. Nalçık.
- Kasaba, R. (2012). *Bir Konargöçer İmparatorluk. Osmanlıda Göçebeler, Göçmenler ve Sığınmacılar*. İstanbul.
- Kırzioğlu, F. (1993). *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451- 1590)*. Ankara.
- Kurat, A. N. (1940). *Altınordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarıllık ve Bitikler*. Ankara.
- Kurat, A. N. (2011). *Türkiye Ve İdil Boyu*. Ankara .
- Magocsı, P. R. (2017). *Şu Mübarek Topraklar Kırım ve Kırım Tatarları*. İstanbul.
- Neşri, M. M. (2009). *Cihannüma (Osmanlı Tarihi) (1288-1485)*. İstanbul: Necdet Öztürk.
- Öztürk, Y. (2000). *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe 1475-1600*. Ankara.
- Polovinkina, T. V. (2007). *Çerkesya Gönül Yaram*. Ankara.
- Remmal-Hoca. (1973). *Tarih-i Sahib Giray Han*. Ankara.
- Sahillioğlu, H. (2002). *Topkapı Sarayı Arşivi H. 951-952 Tarihli ve E- 12321 Numaralı Mühimme Defteri*. İstanbul.
- Sahillioğlu, H. (1979-1980). Onbeşinci Yüzyılın Sonu İle Onaltıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal Ve Ekonomik Hayattaki Yeri. *ODTÜ Geliştirme Dergisi, 1979-1980, Özel Sayı*.
- Ürekli, M. (1989). *Kırım Hanlığının Kuruluşu Ve Osmanlı Hâkimiyetinde Yükselişi (1441- 1569)*. Ankara.
- Willem, R. (2010). *Mengi Han'ın Saray'ına Yolculuk 1253-1255*. İstanbul.
- Yakubovskiy, A. (2000). *Altınordu ve Çöküşü*. Ankara.